

KARŞILAŞTIRMALI-TARİHİ METOT

Yazan: Ninian SMART

Çeviren: Hakkı Şah YASDIMAN

Her bir gelenek veya alt geleneğin özellikleri de dahil olmak üzere, bir bütün olarak dinî inceleme vasıtalarında Karşılaştırmalı-Tarihî Metot, dinleri karşılaştırırken, tarihî verilerden faydalanır. Wilhelm Schmidt'in (1868-1954) de iddiâ ettiği gibi, bu metot sadece dinin özel ve genel öğelerinin birbirlerine olan etkileşimini göstermekle kalmaz, aynı zamanda, beşerî kültür içerisinde bulunan seküler unsurlar ile dinî fenomen arasındaki etkileşmenin karşılıklı olduğunu da göstermeye çalışır.

GENEL DEĞERLENDİRME

Karşılaştırmalı-Tarihî Metot, evrensel olması sebebiyle, salt tarihî olan yaklaşımlardan ayrılır. Örneğin, "Salt/Mutlak Tarih" Avrupa dindarlığı veya Güney Hindistan zâhidliğini (*bhakti*), iki fenomen arasında karşılaştırma ve zıtlıklara dalmaksızın ele alıp inceleyebilir. Açıkça, Karşılaştırmalı-Tarihî Metot, Felsefe ve Arkeoloji gibi ilimlerle birlikte, üzerine karşılaştırmaların binâ edildiği hakikatleri temin eden "Salt /Mutlak Tarih"i önceden varsayar. Bu metot, Din Psikolojisi ve Din Fenomolojisi'nden farklıdır. Ancak bu ilimler, bir dereceye kadar, kendilerini dinî fenomenin değişmeyen model ve örneklerini incelemeye hasretmişlerdir. Böylece bu disiplinler, örneğin, mistik tecrübenin çeşitli şekilleriyle

ilgilenebilirler fakat, bu tecrübe şekillerinin tarih içerisinde nasıl ortaya çıktığı veya sosyal ve kültürel şartlardan ne dereceye kadar etkilendikleriyle ilgilenmezler. Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda dinî veriler Karşılaştırmalı-Tarihî Metot'tan daha farklı bir tarzda seçilirler. Ama, Din Fenomolojisi ve Karşılaştırmalı-Tarihî Metot arasındaki farklılık her zaman bu kadar açıkça ortaya konamaz. Fenomoloji, tarihin akışı içindeki dinî fenomenlerdeki çeşitli değişim tipleriyle de ilgilendikçe farklılıklar kaybolmaya başlar.

Karşılaştırmalı-Tarihî Metot ve Teoloji arasındaki fark, verilerin seçiminden ziyade, Teolojinin verilere yaklaştığı özel metottan kaynaklanır. Teoloji (Hristiyan Teolojisi için genellikle kısaltılmış bir terimdir fakat, prensipte her çeşit teolojiyi içine alır), esas olarak belli bir dinî geleneğin veya alt geleneğin hakikatının sistematik olarak araştırılmasıdır. Karşılaştırmalı-Tarihî Metot, herhangi bir dinî konunun doğruluğu veya yanlışlığı varsayımından yola çıkmaz. Nitekim Teolojinin yardımcı disiplinleri (Kilise Tarihî, Düşünce Tarihî, Filoloji gibi) Karşılaştırmalı Din çalışmasının yardımcı disiplinlerini içine alsa da temel amaç ve hedefleri birbirinden farklıdır. Karşılaştırmalı-Tarihî Metot dinî tabiatı ve gücü hakkında mümkün olduğunca tarafsız olmayı hedefler, o, belirli bir inancın gerçek olup olmadığı hususu ile ilgilenmez. O'nun hedefi, insanlık tarihi içerisinde, dinî gerçek etkileri ve bu etkilerin ortaya çıkardığı sonuçlar arasındaki ilişkiyi kurmaktır.

Karşılaştırmalı Din çalışması, bir anlamda işaret edildiği gibi, güçlü bir rasyonele dayanır. Çünkü beşerî kültürün siyasî ve iktisadî yönleri gibi aynı şekilde yorumlanıp izah edilmesi ve tanımlanması gereken bir de dinî boyutu vardır. Bu tetkik, dinî doğa üstü olarak ortaya çıkıp çıkmadığı -kısaca onun kaynağı hakkındaki iddiâların doğru olup olmadığı- hususunda gereklidir. Karşılaştırmalı-Tarihî Metot dinî düşüncenin, evrensel olarak bulunabilen şekillerini dinî sembolizmi, dinî törenleri ve dinî tecrübeyi araştırmaya önem verir. Bu yaklaşım, dinlerin kısmen bağımsız birer oluşum olduklarını ve böylece çeşitli tarihî gelişmeleri açıklamada kullanılabildiklerini imâ eder -onların nihâî kaynağı hususunda eninde sonunda ulaşabileceğimiz teori ne olursa olsun-. Böylece, örneğin,

dinde zâhidliğin ortaya çıkışı sosyal teşkilâtlanmanın belirli modellerini açıklamada yardımcı olabilir.

KARŞILAŞTIRMALI ÇALIŞMALAR'N PROBLEMLERİ

Karşılaştırmalı Din çalışması ile ilgili en azından iki temel problem mevcuttur. Bunlardan birincisi tarafsızlıkla, diğeri ise dinin tanımı ile ilgilidir. Birinci problemin bir genel, bir de özel durumu vardır. Özel durumu şudur: Batılı ve sömürgeci tavırların karşılaştırmalar yapılırken sık sık işe karışmaya başlamalarından beri, 20. yüzyılın başında *karşılaştırma* (*comparative*) teriminin kullanılmasına karşı bir tepki vardı. Bu tenkit, yapılan çalışmalara alternatif bir etiketlendirme şekli olarak, "Din Fenomolojisi" denilmesine ve bunun moda olmasına katkıda bulundu. Genel yönü ise şudur. Bazı bilim adamları dinin zo unlu olarak subjektivite ile ilgili olması ve din çalışmasının değer hükümleriyle dolu olması gibi nedenlerle, din hakkında gerçekten tarafsız olmanın mümkün olup olamayacağı hususunda şüpheye düşmüşlerdi. Bu tenkide cevap olarak iki husus önemlidir. Bir tarafta, tarafsızlık "tasvirî başarı" olarak tarif edilebilir ve bu durumda soru şudur: Subjektivitenin farklı şekillerini izah etmede tasviri olarak başarılı olabiliormiyiz? Diğer taraftan ise, her ne kadar tam tarafsızlık mümkün değilse de, değer hükümleriyle ilgili olarak, nispeten tarafsız olmak mümkündür. Bunun için, sınırlı bir şekilde de olsa tasvirî başarı ve bir tür tarafsız olma imkân dahilindedir. Burada taraflı olma ithamı bir avantaja dönüştürülebilir: O, varsayımlarımızı incelemeye ve böylece *devir uygulaması* (*the practice of epoche*) veya fenomenolojik ayırım için gerekli olan yeni bir bilinçli-olma seviyesi yaratmaya bizi sevk eder.

Karşılaştırmalı-Tarihî Metot'la ilgili diğer temel problem tanımla ilgilidir. Bu karmaşık bir problemdir çünkü, eğer dinin ortak bir tanımını elde etmek mümkün değilse, insanla ilgili meselelerde bir "dinî faktör" hakkında konuştuğumuzdan emin olabilir miyiz? Muhtemelen bu unsur, Avrupa dilleri geleneklerinin uzlaşmasına dayanan, sadece bir hayaldir. Ayrıca, sözü edilen dinî unsur bahis konusu olması halinde, her ne kadar fenomenler geleneksel olarak "dinî" kelimesiyle etiketlenilmeseler bile, aynı tür fenomenleri gözardı etmediğimizden emin olabiliormiyiz? Bu

problemin iki yönü birbiri ile ilgilidir. Örneğin, dini aşkın bir varlık veya durumla (örnek olarak, Allah veya *nirvânâ*) ilgili olarak tanımlayabiliriz. Bu tanım, "büyük" geleneklerin bazılarını yeteri derecede gruplayabilir fakat, diğer dinler (Stoacılık, Afrika'daki ve başka yerlerdeki küçük-ölçekli toplumların bazı dinleri v.s.) hakkında şüphe yaratıp, seküler ideolojiler ve hayat tarzlarının sembolik ve "dinî fonksiyon" hususlarını dışarıda bırakır. Pragmatik olarak bir dinî özle başlamak ve bu özün dinî hususiyetleri ile beraber kıyasları sergileyen sembolizm unsurları ve dünya görüşleri üzerine analizlerimizi yoğunlaştırmak en iyisi olarak görünmektedir. Bu yolda, bir araştırma alanına ulaşmak için Karşılaştırmalı-Metot'u kullanırız. Bu alan, en geniş şekliyle, dünya görüşü analizi veya hem dinî (geleneksel, doğa üstü kökenli anlamda) hem de seküler dünya görüşlerinin yorumu ve genel hatlarıyla açıklanmasıdır. Ancak, bu yaklaşım, özellikle geleneksel dinî dünya görüşlerinin araştırılmasıyla ilgili olan tahlillerden yola çıkar.

Bazı araştırmacılar, *karşılaştırmalı* teriminin incitici etkisinden dolayı *kültürler-arası* terimini tercih etmektedirler. Bu terimin bazı olumsuz yönleri bulunmasına rağmen, dikkate değer iki yararı da bulunmaktadır. birincisi, açıkça, o *karşılaştırmalı* teriminden çekinir; ikincisi ise, farklı kültürel geleneklerden alınmış benzerlikleri gözönüne sermek suretiyle Batı'lı olmayan terminoloji ve tavırların kullanılabilmesine de imkân verir. Batı'nın dışındaki dinî kültürlerden, daha büyük sayıda ilim adamı dünya görüşü araştırmalarına katkıda bulundukça ve biz genelde daha fazla evrensel bilince ulaştıkça, büyük ihtimalle yeni bir kültürler-arası kelime dağarcığı ortaya çıkacaktır. Şimdiden bu kelime dağarcığının görüntüsünün işaretleri mevcuttur: *Tabu*, *totem*, *yoga*, *bhakti*, *Tao*, *nirvânâ* ve *karma* gibi terimler, ingilizcede yaygın olarak kullanılmaktadır.

KARŞILAŞTIRMALI-TARİHİ ÇALIŞMANIN AMAÇLARI

Genel olarak söyleyecek olursak, Karşılaştırmalı-tarihî Metot'un iki öncelikli hedefi vardır: tarihî bağlantıları göstermek ve benzer fenomenin bağımsız oluşumlarına dikkat çekmek. tarihî bağlantıların izlenmesi

anahtar terimlerin, törenlerin, kurumların v.s. yayılım alanı gösterir. Genellikle bu tip yayılım, çoğu araştırmacının ilk hipotezidir. Örneğin, *Bhagavadgîtâ* ve Yeni Ahit'teki fikirler arasında benzerlikler gören ilk dönem araştırmacıları, şöyle veya böyle, her ikisinde de şekil veren tek bir etkinin olduğunu düşünmüşlerdi. Hem Hindistan ve hem de Amerikalı yerli kabileler arasındaki Gamalı Haç sembolinin kullanımı oldukça eski yayılmayı akla getirir. Fakat, teorik açıdan en ilginç kültürel kökenleri tamamen farklı olan ayrı topluluklarda aynı fenomenin bulunmasıdır. Örneğin, birbirinden bağımsız geleneklerdeki mistiklerin söylevlerinin benzerlikleri dikkat çekicidir. Bu tip benzerlik, dâimî bir felsefenin değilse bile, en azından, dâimî bir fenomolojinin -yani, insan tecrübesinin belirli bir şekilde tekerrür eden, karakteristik örneklerinin varlığı- göstergesidir. Araştırmacıların kendi din fenomolojilerini oluşturmaları da kısmen bu temele dayanır.

Fakat, Karşılaştırmalı Metot aynı zamanda tarihîdir. Bu, herhangi unsur veya konular tipolojisine iki tür zorluk getirir. Birinci zorluk hususiyettir. Her ne kadar dindeki belirli devamlı bir fenomen iki ayrı gelenekte görülebilirse de, o, her bir kültürde farklı anlama sahiptir. Örneğin, Tasavvuf ve Mahâyâna Budizmi'nde tarif edilen benzer bir mistik tecrübe görünüyor olabilir fakat, bu iki tecrübenin anlamı birbirinden ayrılacaktır: Birisi, Allah ile yakın bir birliği ihtiva etmektedir diğeri ise, mutlak hiçliğin elde edilmesidir. Her bir tecrübenin anlamı algıladıkları metodu etkiler. Çünkü, hem Sûfî hem de Mahâyâna Budisti, kendilerini mistik tecrübelerine götüren farklı beklentilere sahiptirler, aynı zamanda, önceden elde edilmiş olup sonrakileri de kapsayan (*ex post facto*) tecrübeler nihâî'nin farklılaşan açıklamalarını yapmaktadırlar. Daha genel olarak denilebilir ki, her bir dinî gelenek ve alt gelenek organikdir. Şöyle ki, beraberce bir bütün haline getirilmiş belirli elementlerin her birinin anlamı, bütün içerisinde onunla biraraya gelmiş diğer elementlerin tamamının mânâları tarafından etkilenir. Böylece, Karşılaştırmalı Metot tarihî olması sebebiyle, sadece genel benzerliklerin önemini değil fakat, aynı zamanda, her bir tarihî olayın şartları ve meydana geldiği çevreyi dedikkate alır. Bu nedenle, benzerlikler hiçbir zaman birbirinin aynısı değil,

sadece karakterleri itibariyle benzer olan unsurlardır. Bu yöntem, karşılaştırmaların değerini kabul etmesine rağmen, aynı zamanda, bağlamsal değişikliğin gerekliliğine de inanır.

Diğer zorluk ise, incelenmekte olan dinî geleneklerin veya onların unsurlarının zaman içerisinde ele alınmasıdır. Yani, onlar değişimin ortaya çıkardığı sonuçlardır, fakat bu sonuçlar, aynı zamanda, kendileri yeni değişiklikler ortaya çıkarırlar. Gerçekte, dinî bir ideoloji, değişikliğe uğramamış bir tarzdaki bazı "orijinal mesaj" veya temel vahyi muhafaza edebilir. Buna rağmen, herhangi bir nisbî değişikliğe uğramamış vahiy, yine de, yalnızca tarihî olarak açıklanabilen bir metodla aktarılır. Doğrusu görünen odur ki, sözde, eski kültürden bugüne kadar gelmiş bir unsur, değişen şart ve durumlar dolayısıyla kimliğini korumuş olmak için, eğer aynı anlamı elde tutmayı başarmışsa, açık mesajını değiştirmek durumunda idi. Aynı şekilde, tarih boyunca farklı zaman ve mekanlara rağmen "değişikliğe uğramaksızın" nakledilen, açıkça değişikliğe uğramamış bir unsur, değişen çevre ve zaman sebebiyle anlamda bir değişikliğe uğramış olabilir. Her iki durumda da, Tarihî Metot değişikliklerin araştırılmasını gerekli görür.

Bundan da anlaşılıyor ki, zamanın nispeten dikkate alınmadığı tipolojik karşılaştırmalara ilâve olarak, değişim çeşitlerinin de karşılaştırmaları vardır. "Dinamik bir Fenomoloji" olarak adlandırılabilen bu cins tipoloji, Karşılaştırmalı-Tarih ve Fenomolojik Metotlar arasındaki farkı bulanıklaştırır. O, aynı zamanda, bizi dinî evriminin Animizm'den Monoteizme doğru olduğu şeklindeki Karşılaştırmalı Din çalışması'nın bazı eski varsayımlarına geri götürür. Her ne kadar evrimci model, Karşılaştırmalı Din çalışmasının bir disiplin olarak ortaya çıkışına şahit olan 19. yüzyılın sonlarına nazaran, şu anda, daha az moda ise de, toplumda din tarafından geliştirilen dinamik gelişme örneklerine karşı hâlâ bir ilgi -Max Weber'in (1864- 1920) eseriyle canlandırılan bir ilgi-var. En yeni evrimci bir proje örneği Robert N. Bellah'ın "dinî Gelişim" (American Sociological Review 29, 1964, s. 358-374) isimli makalesinde bulunmaktadır. .

DİNİ VE DİNİ OLMAYAN AÇIKLAMALAR

Bununla birlikte, dinin sınırlarının içinde ve dışında birbiri ile ilişki halinde bulunan, farklı dinî mevzular altındaki daha detaylı uslûp çalışmaları büyük bir öneme sahiptir. Örneğin, hangi akîdenin tecrübe ve mit yönlerini yansıttığını veya hangi ayinin akîde ve ahlâk yönlerini yansıttığını vb. görmek önemlidir. Dinin sınırları içindeki bu etkileşimler *dinî (intrareligious)* olarak isimlendirilebilir ve bunlara ait açıklamalar da *dinî açıklamalar (intrareligious explanations)* olarak terimlendirilebilir. Aynı şekilde doktrinler, mitler ve geri kalanların toplumdaki sosyal ve ekonomik faktörlerle ilişkisi ve onlardan nasıl etkilendiklerini dikkate almak da oldukça önemlidir. Bu tip ilişkiler *dinî olmayan (extrareligious)* ilişkilerdir ve onlara işâret eden bu tip açıklamalarda *dinî olmayan açıklamalardır (extrareligious explanations)*. Dinî olmayan açıklamaların en aşırı durumları, din duygusunun dindar olmayan insan tabiatında veya insan toplumunda köklü yapılara "sebepe olduğu" şeklinde anlaşılan, dinin "projeksiyon" teorileridir (bunun örneği Freud'un din teorisi olabilir). Dinî açıklamalar; "negatif" Teolojiyi mistik tecrübenin, ibâdeti esrarlı bir tecrübenin, din adamlığını dinsel ayinin ve alçak gönüllüğü de ibâdetin ahlâkî bir neticesi olarak anlaşılmasını ihtiva eder. Dinin diğer alanlarla etkileşimi, dinî mahiyetteki takvimin endüstriyel toplumun yeni anlayışları tarafından erozyona uğraması; Güney Asya'daki otobüslerin ve demir yollarının gelişmesine bağlı olarak hacı sayısının artması; ve kadın hareketlerine bağlı olarak kilise ile ilgili organizasyonlardaki cinsiyetle-ilişkili değişiklik için yapılan baskı olarak görülebilir. Dinî olmayan dünya görüşleri ve ideolojilerle (milliyetçilik gibi) ilgili sembolik faktörler sonucunda, dinî sembolizmin güçlenmesi olayı Modern İran Milliyetçiliği'nde, Sirilanka'da Budizm'in yeniden canlanması v.b. olaylarda açıkça görülebilir.

2. Dünya savaşından itibaren son dönem, özellikle 1960'ların ortalarından 1980'lerin ortalarına kadar olan kısım, dikkat çekici bir şekilde İngilizce konuşan dünyada ve özellikle Kuzey Amerika'da, din alanında hem tarihî ve hem de karşılaştırmalı çalışmalarda büyük bir gelişmeye şahit olmuştur. Bu gelişmenin neticesi, dinin çeşitli konuları üzerine, monograf

ve çalışmaların güzel bir tertibe konmuş olmasıdır. Fakat, her ne kadar dinler arasında kültürler-arası diyalog açısından yoğun bir çalışma olmuşsa da, geniş-ölçüde çok az karşılaştırmalı çalışmalar yapılmıştır. Her bir dinî gelenek konusunda yazılmış, mükemmel klasik nitelikteki çalışmalara dayanarak karşılaştırmalı araştırmalar için zaman gelmiştir. Son karşılaştırmalı çalışmaların en gelişmiş safhası Tasavvuf sahasında olmuştur. Bu gelişme, hermonotik felsefî çalışmalarla meşgul olan ilim adamlarının olduğu kadar, tarihçilerin ve başkalarının da ilgisini çekmiştir. Karşılaştırmalı Din Çalışması'nın Antropoloji ve Sosyoloji ile olan ortak cepheleri, ayinsel usullerle ilgilendikçe, Victor Turner (1920-1983)'in etki ve eserinde olduğu gibi, verimli oldukları da ispatlanmıştır. En tesirli fenomolojik sentez, Gerardus van der Leeuw'un *Religion in essence and Manifestation* (1938) adlı eserindedir. Eserden anlaşıldığı kadarıyla, bu saha, yoğun fakat genelde daha dar bir aktivite döneminden sonra ortaya konacak, yeni bir sentetik değerlendirmeyi beklemektedir. Bununla birlikte, halihazırda, Karşılaştırmalı-Tarihî Metot sadece dinî gelişmelerin geçmişteki ve günümüzdeki kalıpları hakkında yeni hipotezleri tasnif etmeye değil, aynı zamanda, dinin tabiatı ve kaynağı hakkındaki daha eski düşünce tarzlarının test edilmesi için de vazgeçilmez bir araç olarak görülmeye başlanmıştır.

DİPNOTLAR:

* *The Encyclopedia of Religion*, (Ed. Mircea Eliade) Macmillan Publishing Company, New York, 1987, C. 3, s. 571.574.

BİBLİYOGRAFYA

Jacques Waardenburg tarafından yayınlanan "*Religion and Reason*" serisi (The Hague, 1971-) Din Teorisi ile ilgili çok değerli bir makaleler koleksiyonudur; o, klasik metinlerin mükemmel bir antolojisi olan *Classical Approaches to the Study of Religion*, c.1 ile, Waardenburg tarafından toplanmış olan, *Introduction and Anthology* (The Hague, 1973) isimli eserleri ihtiva etmektedir. Son zamanların

çalışmalarını en çağdaş bir şekilde gözden geçiren araştırma, Frank Whaling tarafından yayınlanmış olan, **Contemporary Approaches to the Study of Religion** (New York, 1984) isimli eserin 1. cildinin içerisindeki, Ursula King'in "*Historical and Phenomenological Approaches*" isimli makalesidir. Waardenburg'un çalışmasını tamamlayan bir kitap, Roland Robertson tarafından yayınlanan, **Sosyoloji ve Antropoloji ile ilgili sahalardaki yapılmış araştırmaların bir derlemesi olan, Sociology of Religion** (Baltimore, 1969) isimli eserdir. Bu sahanın en faydalı tarih kitabı, Eric J. Sharpe'nin **Comparative Religion: A History** (London, 1975) isimli eserdir. Bu makalenin ana kavramlarının bir kısmının tartışması, benim **The Science of Religion and the Sociology of Knowledge** (Princeton, 1973) isimli eserimde bulunmaktadır.